

PARTIKULÁRIS ÉS UNIVERZALISZTIKUS IDEOLOGIAI TENDENCIÁK

BALÁZS GYÖRGY

A vallás és a nacionalizmus összefüggéseit Hahn István professzorhoz kapcsolódva egy olyan korban kezdeném elemezni, amikor a nacionalizmus még nem alakulhatott ki: a kereszténység elterjedésének korában. Az a fejlődési vonal, amely a primitív etnikai vallásosság korai formáitól az őskereszténységig vezetett, ideológiai tükrözése egy olyan nagyszabású társadalmi fejlődésnek, amelynek kezdetén kis létszámú nemzetségi társadalmak, fejletlen struktúrájú közösségek állnak, míg az időszámítás kezdete körüli időben hatalmas monarchikus birodalom fogadta magába az egyes territoriális-etnikai egységek partikularitását. A misztériumvallások fejlődési vonalát folytató páli kereszténység, mint láttuk, sajátos univerzalizmus-igényt hirdetett meg: isten előtt az emberek nemcsak társadalmi, de etnikai hovatartozásuktól függetlenül is egyenlőek. Köztudomású, hogy ezen isten előtti egyenlőség a kereszténység szociális tartalmát tekintve visszalépést jelentett az őskeresztény közösségek primitív és fogyasztási, de immanens demokráciájához és kommunizmusához képest egy transzcendens, halálon túli, s a földi igényekhez nem kapcsolódó egyenlőség-fantáziához. Az is ismeretes, hogy a páli kereszténységet ugyanazon okok készítették a judaizmus etnikai határainak szétfeszítésére, mint a korábban elvetett rabszolgatartó rend elfogadására, sőt igazolására. Kérdés azonban, hogy nincs-e valami mélyebb összefüggés a szociális tanítás háttérbe szorulása és az univerzalizisztikus igények előtérbe kerülése között?

Úgy véljük, a III–IV. sz. kereszténységének története megadja erre a választ. A kereszténység univerzalizisztikus igényei és társadalmi gyakorlata közt csakhamar megmutatkoztak a repedések. A páli kereszténység egy olyan történelmi pillanatban lépett fel, mikor a római birodalmon belül a centripetális erők túlsúlyban voltak. A birodalmat alkotó provinciák közt az árucseres fejlődésével valamiféle inter-territoriális munkamegosztás alakult ki, amely a civilizációs folyamat előrehaladásához vezetett. „Róma békéjének” áldásait is jobban méltányolta még e kor, amely emlékezett még a korábbi évszázadok állandó háborúira, s amelyet nem nyomasztottak még a későbbi elviselhetetlen adóterhek.

Ez az állapot azonban átmenetinek bizonyult. A gazdasági nehézségek és a növekvő adóterhek kielezték az egyes provinciák közti ellentéteket. Ez egy társadalmi-gazdasági disszimilációs folyamat megindítója lett, amelynek természetesen felépítményi igazolásra is szüksége volt. Az egyes provinciák valamikori ideológiai hagyományaira azonban már csak alig lehetett e tekintetben számítani: a keleti tartományokban a már régen ható hellenizálódás, a nyugatiakban a későbbben kezdődött, de a kolonizáció és a légiónok révén gyorsan előrehaladó romanizálódás, nyelvi és kulturális értelemben egyaránt, jelentősen csökkentette a hagyományok folyamatosságát. A misztériumok, majd a Mithras- és a Sol Invictus-kultusz után a kereszténység elterjedése jelentette e

(természetesen vallási formában végbemenő) folyamat betetőzését. Az új területi-etnikai partikularizálódás tehát csak a kereszténységből meríthetett, és onnan is merített vallási-ideológiai indítást.

A kereszténységen belül a görög, illetve a latin rítus az egyházi hagyomány szerint igen korán, de a II. században már biztosan elvált egymástól. Mivel azonban a rivalizáció nem szorítkozott a kelet — nyugati ellentétekre, sőt többnyire nem is ezek játszották a főszerepet, így az ideológiai partikularizációnak más fogódzókra volt szüksége. Ezt a szükségletet végül is azok a teológiai — többnyire krisztológiai — spekulációk és viták elégítették ki, melyek a III. sz.-tól kezdve a keresztény közösségekben elharapódtak. Természetesen, eredendően semmi köze sem volt a provinciák vetélkedéséhez az olyan kérdéseknek, hogy Krisztus isten-e vagy csak kiváló ember, ha isten, azonos-e az Atyával vagy külön személy-e, s ha külön személy, akkor egylényegű-e vele vagy csupán hasonló lényegű. Konstantinusz császár, aki — anélkül hogy maga kereszténnyé lett volna — támogatta a kereszténységet államrezonból, ugyancsak államrezonból szükségesnek tartotta, hogy keresztény hívei egységesek legyenek. Ezért hívta össze a niceai zsinatot és kényszerítette a zsinatra az egységes hitvallást 325-ben. A latin nyelvű közösségek azonnal, a görög nyelvűek azonban csak 381-ben fogadták el az egylényegűség dogmáját. S aligha véletlen, hogy a hasonló lényegűség ariánus tanítása éppen ekkor kezdte hódító útját — a birodalom ellenségei, a barbár gótok és más germán törzsek között. . .

Közben azonban más eretnekségek bukkantak fel, és létükhöz szívósan ragaszkodtak. Császári tilalmak és egyházi megtorlások éppen azért nem bizonyultak hathatós eszközöknek velük szemben, mert az eretnekségek a lassan dezintegrálódó birodalom egyre önállóbb periferiális központjaiban: Antiochiában, Alexandriában, Karthágóban jöttek létre és terjedtek el, s Konstantinápolyból vagy Rómából kezdeményezett üldözésük a teológiai nézetkülönbségeket másodlagosakká, magának a vitának tényét és lefolyásának módját — tehát a formát — elsődlegessé tette.

S ezeket az eretnekségeket többnyire az is jellemzi, hogy őskeresztény reminiszcenciákra és az evangéliumi hagyományokra hivatkozva a hivatalos egyháznál érzékenyebbek voltak a szegények és az elnyomottak sorsa, a szociális problémák iránt. Egyes esetekben a szociális tartalom lényeges elemmé vált: így a Karthágóban fellépő donatizmus a IV. sz.-ban még csak rigorózus tisztaság-igényével hívta fel magára a figyelmet, de a következő század elejére már Africa provincia, s különösen az ottani földművesek és pauperok sajátos külön vallásává vált. A donatizmust rigorozitása és szociális radikalizmusa miatt császárok és zsinatok ítélték el; az V. sz. elején megfosztották híveit polgárjoguktól is — mégsem tudták kiirtani a VII. sz.-i arab-izslám hódításig.

A korai eretnekségek történetéből tehát kiderül, hogy a partikularizálódási tendenciák vallási ideológiáinak a fokozott szociális érzékenysége nem véletlen jelenség. A császárságtól eltávolodni kívánó partikuláris mozgalmaknak szükségszerűen popularitásra kellett törekedniük, amennyiben meg akarták valósítani önmagukat. Csak tömegeik fanatizmusát állíthatták szembe a túlnyomó erejű, de helyileg természetesen nem teljes erejével jelentkező császári erőszakszervezettel, s az egyház ideológiai apparátusával.

Mellesleg jegyezzük meg, hogy a vallási, vagyis hamis tudat — bár e korban nem lett volna reális ideológiával helyettesíthető, s így nélkülözhetetlen volt — Africa provincia szeparatizálódó törekvéseinek nemcsak ösztönző eszköze, de korlátja is volt. Miután ugyanis a donatisták istentiszteleiteit betiltották s

templomaikat elkobozták, a provincia társadalmának széles rétegeit arra kényszerítették, hogy vallási igényeiket a hivatalos egyház keretei közt elégték ki. Miután pedig így a donatizmus széles eredeti szociális bázisa leszűkült, nem szolgálhatott tovább a területi partikularizmus ideológiája gyanánt. Létét csak mint leszűkült spirituális-szociális mozgalom tengethette tovább. Másfelől: a donatizmust háttérbe szorító hivatalos egyház nemcsak a maga befolyását, hanem a birodalmi adminisztrációt is megszilárdította e provinciában a népvándorlás történelmi kataklizmájáig.

A birodalom keleti felében a népvándorlás és az arab hódítás szétesési folyamatot indított meg. A függetlenül vagy új hatalmi szférákba integrált területek keresztény egyházai is önállósultak — nem annyira a teológikus különbségek, mint inkább a saját liturgikus nyelv és független egyházi szervezet révén. Így jött létre pl. az örmény, a kopt, a szír egyház.

Az univerzalizmus, amely a páli kereszténységet kis létszámú, ismeretlen szekta korában egy rövid időszakra jellemezte, követelményből hamarosan igényné sorvadt, s ez az igény is spirituálisból hatalmivá vált: a „katolikus” (= egyetemes) egyház igényévé valamennyi keresztény gyülekezet irányítására. Más szóval: a kereszténység partikuláris oldala azonnal megmutatkozott, mielőtt teológiai spekulációból történelmi jelenséggé változott.

A nyugati kereszténységben az antikvitás bomlása és a feudális rend megszilárdulása annyiban hozott új helyzetet létre, hogy vezetője, a pápa nemcsak valamennyi katolikus lelki atyja és vallási bírója volt (s természetesen a minden országból befolyó „szentpéter-fillérek” haszonélvezője), de egy viszonylag kicsiny egyházi állam monarchája is. Az egyetemesség igénye (a mindenkori investitúra-viták oka) és a partikularitás ténye így intézményesen is kifejezésre jutó ellentétbe került. Így aztán jóval azelőtt, hogy a reformáció formálisan is felbontotta a nyugati egyház egységét, a területi különülés elemei jelentkeztek nemcsak az ultramontán-német ellentétben, de a két legelőbb központosított nyugat-európai országban: Franciaországban és Angliában is. Az előbbi a pápák avignoni fogságával, s a gallikán felfogás kezdeteivel reagált az itáliai igényekre, az utóbbi pedig Wyclif tanaival, amelyek nemcsak Huszon és Lutheron keresztül, de közvetlenül is hatottak az angol reformációra.

E hozzászólás kereteibe nem fér be a középkori eretnekségek vallási partikularizmusának elemzése; elegendő Wyclif és Husz példájára utalni, hogy emlékeztessünk: ezek a korai polgári fejlődést tükröző mozgalmak nemzeti és szociális problémákat akartak egyszerre megoldani.

A katolikus egyház univerzalizmus-igényeire a keleti egyházszakadás után a reformáció is újabb súlyos csapást mér; ezúttal az egyházi állam ellentmondó jelensége a konstantinusi adománylevél jogi védelmét sem élvezi már, hiszen ennek hamisítvány-volta ekkor már kiderült. Az európai tőkés fejlődés létrehozta a polgári nemzeteket, s pl. az olasz nemzeti egységnek egyre súlyosabb akadálya a pápai állam. Nem véletlen, hogy ennek az akadálnak az eltávolítása ama IX. Pius alatt történt éppen, aki néhány évvel korábban, 1864-ben kiadott „Syllabus”-ában a szocializmus és a kommunizmus minden tanítása mellett még a felvilágosodás és a polgári liberalizmus, sőt maga a haladás eszméjét is indexre helyezte. S ez az aktus a porosz—osztrák háború után néhány évvel, s a porosz—francia háború előestéjén zajlott le, mikor éppen Rómában ülésezett az első vatikáni zsinat — amelyen a pápai családhatatlanság (infallibilitás) feletti vita ürügyén a német, francia, osztrák és magyar bíborosok saját nemzeti álláspontjukat akarták keresztülvinni. . .

Pius utóda, XIII. Leó szakított elődje irányvonalával, s igyekezett kihasználni annak előnyeit, hogy a pápák a Vatikán szűk falai mögé szorulva mint államfők nem voltak többé tényezők. E változás a pápa kezét szabadabbá tette a valóság: a tőkés fejlődés elismerésére. S ezzel aligha lehetett soká várni, mert az egyház presztízse mélypontra volt. Így született meg 1891-ben a „Rerum novarum” enciklika, ez a jelentős dokumentum, amely nemcsak a kapitalista fejlődés tényét ismeri el, de rögtön fel is ajánlkozik e rend védelmére. Mert az ebben kifejtett szociális doktrína csak formálisan, a történeti folyamatosság látszatának megőrzésére hivatkozik az evangéliumi tanításra — valójában kora kérdéseire összpontosítja érvelését. S míg egyfelől maga e doktrína is megosztotta az egyházat, másrészt e doktrína értelmezése is két ellentétes irányzathoz vezetett. Az elmaradottabb országokban — így Magyarországon is — a vezető klérus túlságosan radikálisan tartotta Leó pápa doktrínáját, s az osztályrend (és saját birtokai) védelmét legszívesebben az államhatalomra, a hagyományos erőszakszervekre bízta. A doktrína elfogadói közül egyesek a keresztényszocialista mozgalom szervezésében, mások egy „szociális” tőkés államtípus támogatásában képzelték el megvalósítását. Mind ez az imperializmus korszakának előestéjén zajlott le, egy olyan világban, amelyet ugyan még a burzsoázia nemzeti szervezettsége és viszáljai jellemeztek, de amelyben már megjelentek a nagy nemzetközi konszernek, s velük együtt a nacionalizmus mellett a kozmopolitizmus tendenciái is.

A jelenkori katolicizmus irányzatai egyebek között e tendenciák szerint is megoszlanak. Napjainkban, mikor a szocialista világrendszer léte újra meg újra kielezi a kapitalista világon belüli irányzatok küzdelmét, a katolicizmus belső vitái is éleződnek.

Az egyik fő tendencia mintegy válasz arra a tényre, hogy a fejlődés kétszeresen is veszélyezteti a katolicizmus befolyását: nemcsak társadalmi bázisa csökkentésével, de a szocializmus terjedésével is. Ezért ez az ún. integrista irányzat elveti a haladást, s országonként, világrészenként igyekszik a régi társadalmi viszonyok és politikai rendszerek fennmaradását elősegíteni az egyházon kívül. Ellenzi természetesen az egyházon belüli reformok kibontakozását is, hitelvek, rítus és egyházi szervezet tekintetében egyránt a régi hagyományok fenntartásához ragaszkodik. A befolyása alatt álló tömegeket konzervatív-reakciós irányban igyekszik befolyásolni, s emiatt élesen ellenzi a haladó mozgalmakkal való párbeszédet is. A katolikus egyház és a többi keresztény egyházak közötti kapcsolatok fejlesztését, az ún. ökuménikus mozgalmat csak úgy tudja elképzelni, mint a katolikus egyház hitelveinek és a pápa felsőbbségének elismertetésére irányuló fejlődést, amelynek során majd a szakadárok és az eretnekek visszatérnek az egyház kebelébe.

A katolikus egyház másik, kevésbé körülhatárolható irányzata nagyon széles skálán képviseli az egyház szociális doktrínájában megfogalmazott készséget a mai világ rugalmasabb szemléletére. Ez az irányzat, amely langyos szólamoktól egészen a haladó mozgalmakkal való politikai együttműködésig igen különböző árnyalatokat foglal magában, hasonló változatossággal képviseli az egyházon belül is a reformok ügyét. Ez az irányzat az, amely evangéliumi hagyományokra hivatkozva az egyház Konstantinus előtti arculatát kívánja helyreállítani a szocialista országokban, de a kapitalista országokban is a munkások és más dolgozó rétegek közt igyekszik befolyást szerezni. Ezzel az irányzattal kell tehát a legélesebb ideológiai harcot vívunk, miközben politikai dialógust folytatunk velük.